



તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદની અનિવાર્યતા

પટેલ જીતેન્દ્રકુમાર મંગળાજી

(Ph.d, Student, Gujarati, H.N.G.U. Patan) મુ.પો-દંતોડ,તા-વિજયનગર,જિ-સાબરકાંઠા,પીન-
૩૮૩૪૬૨.

સારાંશ:-

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં આજે ઘણાબધા પરિવર્તનો સાંપડ્યા છે. અને તેના દ્વારા સાહિત્ય ઘણું ફૂલ્યું ફાલ્યું છે. કોઈપણ બે ભાષા, પ્રદેશ કે દેશના સાહિત્યની તુલનાની વાત આવે છે ત્યારે ભાષા કેન્દ્ર સ્થાને રહે છે. દરેક વ્યક્તિ માટે દરેક ભાષા શીખવી અને સમજવી શક્ય નથી પરંતુ જે ભાષાનું યોગ્ય ભાષાંતર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજા અન્ય પ્રદેશની સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય સમજાય છે અને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કોઈપણ પ્રદેશના સાહિત્યને સમજવા અને તે પ્રદેશની સંસ્કૃતિને સમજવા માટે જે તે પ્રદેશની ભાષા અને તે ભાષામાં રચાયેલ સાહિત્યનું ભાષાંતર ખુબજ ઉપયોગી નીવડી શકે છે.

સાંકેતિક શબ્દ:- અનુવાદ, સંસ્કૃતિ, ભાષા, સાહિત્ય જ્ઞાન

તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અભ્યાસ માટે અનુવાદની ભૂમિકા અતિમહત્વની છે. બીજી રીતે કહીએ તો અનિવાર્યતા છે. કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યકારને પોતાની સાહિત્યિક પરંપરાનો વિસ્તાર કરવાનો હોય છે. તો તે માટે પોતાની ભાષા ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી, ભાષાનાં સાહિત્યનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો પડે. અન્ય ભાષાની સાહિત્યકૃતિના અભ્યાસ માટે તે ભાષાની જાણકારી હોવી જોઈએ. આપણા દેશમાં જુદા-જુદા પ્રાંતની મહત્વની ૧૭ ભાષાઓ છે. તે પછી વિદેશી ભાષાઓ તો અનેક છે. કોઈપણ ભાષાની જાણકારી વિદ્વાનોને ત્રણ-ચાર ભાષાની હોઈ શકે. અપવાદરૂપે થોડી વધારે પણ ભાષાઓ જાણતા હોય પણ દરેકને માટે એ શક્ય નથી. ત્યારે જે તે ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓના અભ્યાસ માટે કૃતિનો અનુવાદ એ અનિવાર્ય બની રહે છે. આપણે ગુજરાતી ભાષી છીએ. બંગાળી કે મરાઠી ભાષા જાણતા નથી અને શીખી શકીએ એવું પણ શક્ય નથી. ત્યારે બંગાળી કે મરાઠી ભાષાની શ્રેષ્ઠ કૃતિનો અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં થાય તે માટે આશીર્વાદરૂપ ગણાય. તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસીને આ અનુવાદિત થયેલી કૃતિ મહત્વની બની રહે છે.

ભારતીય સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો હશે, તો પણ ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, કન્નડ, તેલુગુ જેવી પ્રાદેશિક ભાષાઓની સાહિત્યકૃતિઓનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બનશે. આ વિવિધ ભાષામાં લખાતા સાહિત્યમાંથી ભારતીય સાહિત્ય ઊભું થયું છે. તે ભારતીય સાહિત્યને જો શોધવું હોય તો આ દરેક ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્યમાંથી તેનું ભારતીય તત્વ ક્યાં પડ્યું છે તે શોધવું પડશે. અને તેના આધારે ભારતીય સાહિત્ય દર્શાવી શકશે. ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, દક્ષિણ ભારતની શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિઓ અનુવાદ પામે છે. તેને પરિણામે જ તુલનાત્મક અને સમીક્ષાત્મક

અભ્યાસ કરી શકાય છે. આ રીતે ભારતીય સાહિત્યને શોધવું હશે તો પણ અનુવાદ પ્રવૃત્તિ અનિવાર્ય ગણાશે.

મહત્વની વાત તો એ છે કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે આપણે યુરોપની દરેક ભાષાનો અભ્યાસ કરી શકીએ તેમ નથી. યુરોપની શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિઓ અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પામે છે. અને આજે અંગ્રેજી એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા બની ગઈ છે. પરિણામે અનુવાદિત અંગ્રેજી કૃતિ તુલનાત્મક અભ્યાસમાં મહત્વની બની રહે છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મૂળ સુધી પહોંચવાનો આ એક માર્ગ છે અને એ રીતે સાહિત્ય જગતમાં આજે અનુવાદ મહત્વની ભૂમિકા છે.

માની લઈએ કે આજે કોઈ વિદ્વાન અભ્યાસીને ભારતીય, ચાઇની, રશિયન, સ્પેનીશ, કે નોર્વેજિયન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવો છે, તેની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ માણવી છે તો શું તે દેશની ભાષા શીખવા જશે? જો તે એ ભાષા ન શીખે તો તેમને અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર નથી. માની લો કે કોઈ વિદ્વાનને કાલિદાસ, લીઓ, સર્વેન્ટીસ, દોસ્તોયવસ્કી અને ઇબ્સનના સાહિત્ય સર્જનથી વંચિત રહેવું? આવું વિચિત્ર પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે અન્ય ભાષાઓ માંથી તેનો અનુવાદ જરૂરી બને છે. આજે કાલીદાસની સંસ્કૃત ભાષાની કૃતિ અંગ્રેજીમાં મળે છે. ઇબ્સનના નાટકો ગુજરાતીમાં મળે છે. તો તેનો અર્થ એ થયો કે અનુવાદ સાહિત્યના અભ્યાસી માટે આશીર્વાદનું કામ કરે છે.

આપણા મૂર્ધન્ય કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તેમની શ્રેષ્ઠ કૃતિ 'ગીતાંજલિ' બંગાળી ભાષામાં લખી છે. આ કૃતિ બંગાળી ભાષામાં હતી ત્યાં સુધી તેની કિંમત બંગાળ પ્રદેશ સુધીજ મર્યાદિત હતી. આ કૃતિનો અનુવાદ અંગ્રેજી ભાષામાં થયો અને વિશ્વ સાહિત્યની હરીફાઈમાં મુકાઈ અને પરિણામે તેને નોબલ પારિતોષિક મળે છે. તેનો અર્થ એ થયો કે અનુવાદ સાહિત્યના અભ્યાસી માટે આશીર્વાદનું કામ કરે છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૩માં ગીતાંજલિને આ નોબલ પારિતોષિક મળ્યું એ અનુવાદને આભારી છે. અને એ પછીતો આ અનુવાદિત ગીતાંજલિ અનેક જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને, અભ્યાસીઓને તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે સહાયક બની રહે છે.

વિશ્વની તમામ સમૃદ્ધ ભાષાઓમાં સત્વવંતી પ્રવૃત્તિ થતી આવી છે. અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં અનુવાદનો ફાળો નાનો-સુનો નથી. આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યનો પ્રભાવ કે વર્ચસ્વ અનુવાદને જ આભારી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી થયેલા અનુવાદો તે માત્ર ભાષાંતર નથી, તે માત્ર અનુવાદ પણ નથી, સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથે તેમાં ભારતીય આદર્શો અને નવા મૂલ્યો પડ્યા છે. અનુવાદની સાથે આ દરેક ગુણો બીજા સુધી પહોંચે છે. એ નાની વાત નથી. ભરતીય ભાષાઓમાં બંગાળી અને મરાઠી સવિશેષ પ્રમાણમાં અનુવાદ પામે છે. તેનો અર્થ એ પણ થાય છે કે બંગાળી અને મરાઠીને તેનું સમૃદ્ધિનું સાહિત્ય છે.

ડૉ.ચંદ્રકાંત શેઠ કહે છે તેમ, 'અનુવાદ રૂપાંતરની પ્રવૃત્તિ દ્વારા કાવ્યાયન, સાહિત્યાયન દ્વારા પણ સાહિત્ય રસિક પોતાના ચૈતસીક વિસ્તાર અને વૈભવનો આનંદ મુલક સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.' આમ, શેઠ સાહેબ કહેવા પ્રમાણે શ્રેષ્ઠકૃતિઓનો અનુવાદ અથવા તો આ રૂપાંતરની પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેનું કાવ્ય કે સાહિત્ય આપણા સુધી પહોંચે છે.

અનુવાદ એટલે શું ?

અનુવાદ સંસ્કૃત શબ્દ છે. તેનો શબ્દાર્થ 'પુનઃકથન'. તેના પર્યાયોમાં 'ભાષાંતર', 'તરજુમો', 'રૂપાંતર' જેવા શબ્દો પ્રયોજવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રત્યેક અનુવાદક ભાષાંતર તો કરેજ છે, પરંતુ પ્રત્યેક અનુવાદ ભાષાંતર હશે એમ કહી શકાય નહિ. તરજુમો અરબી શબ્દ છે. અને મૂળ કૃતિ અને અનુવાદ વચ્ચે અંતરતો રહેવાનું જ. શબ્દશઃ અનુવાદને નવલરામે શબ્દાનુસારી અનુવાદ કહેલો. આ પદ્ધતિઓ અર્થાનુસારી, ભાવનુંસારી, રસાનુસારી, દેશકાલાનુસારી અનુવાદો પણ હોય છે. એટલેકે મૂળ કૃતિના અર્થને, રસને તેના દેશકાળને યથાતથ રજુ કરે તેને અનુવાદ કહી શકાય. મોલિયરના ફ્રેંચ નાટક ઉપરથી અંગ્રેજી ભાષામાં 'મોક ડોક્ટર' રચાયું છે. તેના ઉપરથી નવલરામ પંડ્યાએ ઈ.સ.૧૮૬૭ માં ભદ્રનું ભોપાળું લખ્યું છે, તેને અનુવાદ નહિ પણ રૂપાંતર કહી શકાય. કેટલીક વખતે એવું બને છે કે મૂળ કૃતિનો આધાર લેવામાં આવે અને પછી સર્જક તેમાં મુક્તપણે ફેરફાર કરે એટલેકે અનુસર્જન કરે તેને અનુવાદ નહિ પણ રૂપાંતર કહી શકાય. બીજું ઉદાહરણ આપીએ તો ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'રવીન્દ્ર વીણા' લખ્યું છે ઉમાશંકર જોશી અનુવાદ વિશે કહે છે કે 'અનુવાદ એટલે કે મૂળની પાછળ જે અનુસરે તે અનુવાદ'.

તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસી માટે અનુવાદની પ્રવૃત્તિ ખુબજ મહત્વની છે. તેને અનેક ભાષાના સાહિત્યો, સાહિત્યકારો, સાહિત્યકૃતિઓ, સાહિત્યસ્વરૂપો, સાહિત્ય પ્રવાહો વગરેની તુલના કરવામાં અનુવાદ અત્યંત ઉપયોગી નીવડે છે. તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદની અગત્યતા દર્શાવતા વિલ્હેમ હેમોબોલ્ટ જણાવે છે કે 'કોઈ પણ સાહિત્ય માટે આવશ્યક પુરુષાર્થ પૈકી એક આ છે. અંશતઃ આ એટલા માટે આવશ્યક પુરુષાર્થ છે કે તે પરભાષાઓને ન જાણનારને કલાના સ્વરૂપ તથા માનવજાતિનો પરિચય કારવે છે. જે અન્યથા તેઓ ન કરી શક્ય હોય અને બીજી વાર કોઈપણ દેશ માટે આ એક મહત્વની ભાષામાં રહેલો અર્થ અને તેના દ્વારા થતી અભિવ્યક્તિ તેના મૂળના સામર્થ્યનો વિસ્તાર કરે છે.'

ભારતીય સાહિત્યકાર અને વિચારક કાકાસાહેબ કાલેલકરે અનુવાદને સંસ્કૃતિનો એલચી કહ્યો છે. એ સંદર્ભમાં વિચારતા ઉચિત લાગશે. ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ અનુવાદક નગીનદાસ પારેખ અનુવાદની મહત્તા દર્શાવતા લખે છે કે; "અનુવાદ એ જગતના સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું મહત્વનું સાધન હોઈને આપણા દેશની વિચારણા અને સર્જન પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજ છે. તેની દ્રષ્ટિ મર્યાદાને વિશાલ બનાવે છે અને ભિન્ન-ભિન્ન ક્ષેત્રમાં ભિન્ન-ભિન્ન પ્રજાઓએ મેળવેલી સિદ્ધિના દર્શન એવોજ પુરુષાર્થ કરવાની આપણને પ્રેરણા આપે છે.

આમ અનુવાદનું મહત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે. જો કે કેટલાક વિદ્વાનો અનુવાદ સાથે સૂગ ધરાવે છે. તેઓ મૂળ કૃતિને મૂળ ભાષામાં વાંચવાનો આગ્રહ રાખે છે. તેમના મતે અનુવાદ એ મૂળ કૃતિ નથી. આપણે તેમની દલીલ સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ દરેક વિદ્વાન માટે દરેક ભાષા શીખવી શક્ય નથી. અનુવાદની પ્રવૃત્તિ એક ભાષામાંથી અન્ય ભાષા માટે અન્ય ભાષામાં અર્થઘટનની કે સારલેખનની પ્રવૃત્તિ હવે રહી નથી. અત્યારે અનુવાદને એક સ્વતંત્ર દરજ્જો મળ્યો છે. અનુવાદ એ પણ અનુવાદક માટે મોટો પડકાર છે. અનુવાદ કરવાની પણ શક્તિ પ્રતિભા હોવી જરૂરી છે.

અનુવાદના પ્રકારો

અનુવાદના વિવિધ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. હવે આપણે અહીં આ પ્રકારોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાનો નથી પરંતુ અનુવાદના ચાર પ્રકારો જ અપેક્ષિત છે.

- શાબ્દિક અનુવાદ
- શબ્દ-પ્રતિ-શબ્દ અનુવાદ
- ભાવાનુવાદ
- છાયાનુવાદ (રૂપાંતર)

છાયાનુવાદ માટે ડૉ.ભોલાનાથ તિવારી કહે છે કે, “જે અનુવાદમાં શબ્દાનુવાદની જેમ મૂળ શબ્દોને ન અનુસરો પરંતુ તે શબ્દની માત્ર છાયા એટલે કે પડછાયો લઈને અનુવાદ કે રૂપાંતર કહેવામાં આવે છે.” કેટલાક તેને અનુસર્જન કહે છે. આજે આ પદ્ધતિ સૌથી વિશેષ થતી જોવા મળે છે. ઉમાશંકર જોશી, મેઘાણીએ જેટલા પદ્યાનુવાદ કર્યા છે તેને અનુસર્જન કહી ઓળખાવે છે. દા.ત., ‘સમબડી ઈઝ ડાર્લિંગ’-‘કોઈનો લાડકવાયો’ આ અનુસર્જન માટે સુંદરજી બેટાઈ એક નવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે અને તે શબ્દ છે પ્રતિસર્જન. તો વળી કેટલાક વિદ્વાનો તેને અનુરણન કહી ઓળખાવે છે.

અનુવાદમાં પદ્યાનુવાદ કરવો અઘરો છે કારણ કે તેમાં કવિતાનો છંદ હોય છે. લય, ગેયતા અને સૌથી મોટી વાત કાવ્યની એક ઈમારત હોય છે. કાવ્યનું એક સૌંદર્ય હોય છે. અને તે અનુવાદમાં ઉતરવું અઘરું છે. સમાન કુળની ભાષા હોય તો તેમાં કેટલુક સામ્ય હોવાને કારણે સરળતા રહે છે. બંગાળી કાવ્યનો અનુવાદ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કર્યો છે. કારણ કે તે એક જ કુળની ભાષા છે. એટલે તેના શબ્દો, તેનો લય શબ્દ વિન્યાસ સહજ રીતે પકડી શકાય છે.

અનુવાદને કેટલાક વિદ્વાનો કલા કહે છે તો કેટલાક અનુવાદને કૌશલ્ય કહી ઓળખાવે છે. તો કેટલાક ખરેખર શું છે એની ચર્ચા અનેક અભ્યાસીઓએ કરી છે. અનુવાદ અમુક અંશે વિજ્ઞાન છે. તેથી તો આજે કોમ્પ્યુટર દ્વારા અનુવાદ થઈ શકે છે. પરંતુ આપણે ઉપરનું દ્રષ્ટાંત જોયું તે પરથી એટલું જરૂર કહી શકાય કે અનુવાદ એ માત્ર વિજ્ઞાન નથી. જો તે વિજ્ઞાન હોય તો કાવ્યનો અનુવાદ એક જ થવો જોઈએ અનુવાદને વિજ્ઞાન કરતા કઈક વધારે છે એમ કહેવું પડશે.

સૌથી આવશ્યક બાબત તો એ છે કે, અનુવાદના સાહિત્ય સ્વરૂપને દરેક સાહિત્યકૃતિ અન્ય કોઈ સાહિત્ય કૃતિનું પરિણામ હોય છે. આવા વિચારોથી સાહિત્યની શક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તમે ઈચ્છો તો તે વૈશ્વિક સાહિત્ય બની શકે છે.

ઉપસંહાર

આ રીતે તુલનાત્મક સાહિત્યમાં અનુવાદનું પણ મહત્વ છે એમ કહી શકાય. તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસમાં માત્ર અનિવાર્ય નહિ, પણ તેનું આવશ્યક અંગ છે. આપણે સાહિત્યની ઊંડામાં ઊંડી આંતરસૃષ્ટિ અનુવાદમાં તેના પૃથ્થકરણથી અને તેના તુલનાત્મક વિવેચનથી પામી શકીએ છીએ ત્યારે આજના વૈશ્વિક સંદર્ભમાં જ્યારે સાહિત્ય વૈશ્વિક બની રહ્યું છે ત્યારે તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ એ અનિવાર્ય બન્યો છે, તેવા સંજોગોમાં અનુવાદ વગર ચાલી શકે તેમ નથી.

આમ તુલનાત્મક સાહિત્ય વિશે હેરી લેવિન કહે છે કે 'તુલનાત્મક વિવેચન પદ્ધતિ એ માત્ર સાહિત્યિક ઇતિહાસનો જ એક ભાગ છે એવું નથી, પરંતુ એ કૃતિ કૃતિના આકાર અને અંતઃતત્વને જાણીને સામ્ય-વૈષમ્યોના આધારે તે સાહિત્યકૃતિ પર વધુ પ્રકાશ પાડી શકે છે.' આજે તુલનાત્મક સાહિત્યનું ભાવિ આશાસ્પદ છે એ એક વ્યવહારુ વિદ્યાશાખા છે. સાહિત્યના વ્યાપક સિદ્ધાંતોનો એ વિનિયોગ કરે છે. આજે આ પ્રકારના અભ્યાસ અંગે વિવેચકોની સભાનતા વધી છે. છતાં તુલનાવાદી પાસે સખત પરિશ્રમ અને સુક્ષ્મ સૂઝની અપેક્ષા રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- (૧) 'તુલનાત્મક સાહિત્ય-સિદ્ધાંત વિનિયોગ'. ડૉ.પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ.
- (૨) 'તુલનાત્મક સાહિત્યનો અભ્યાસ', ડૉ.ધીરુભાઈ ઠાકર.
- (૩) 'એજન' પૃ.૭
- (૪) 'એજન' પૃ.૧૩
- (૫) 'એજન' પૃ.૧૫
- (૬) 'એજન' પૃ.૨૮
- (૭) 'એજન' પૃ.૫૦
- (૮) 'એજન' પૃ.૫૨
- (૯) 'સિદ્ધાંત અને વિનિયોગ', ડૉ.પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ.
- (૧૦) 'તુલનાત્મક સાહિત્ય-સિદ્ધાંત ચર્ચા', શ્રી ભરત ચૌધરી.